

ORTA ASYA'DA BAZI DİNİ-TASAVVUFİ GELENEKLER

Necdet TOSUN (*)

Özet

Orta Asya'daki Türk boylarının dîni ve tasavvufî bir çok geleneği vardır. Bunlar, a) Duâ ve zikir gelenekleri, b) Mezar ziyareti gelenekleri ve c) Diğer gelenekler, şeklinde tasnif edilebilir. Ancak bu gelenek, merâsim ve ritüeller son yıllarda unutulmaya yüz tutmuştur. Bu kültürün yazılı ve görsel araçlarla kayda geçirilip topluma tanıtılması önemli bir hizmet olacaktır. Bu makale, söz konusu gelenekleri incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Tasavvuf, Orta Asya, Kültür, Gelenek, Ritüel.

Some Religious and Sufi Traditions in Central Asia

Abstract

Central Asian Turkic people have many different religious traditions. These traditions can be classified as follows: a) Traditions of pray and remembrance (dhikr), b) Traditions of visiting tombs, c) The other traditions. Unfortunately, these above mentioned traditions and rituals are being forgotten nowadays. Making academic researchs and media records will play a key role to protect and introduce these traditions to new generations. This article focuses on the above mentioned traditions and culture.

Key Words: Islam, Sufism, Central Asia, Culture, Tradition, Ritual.

**) Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(e-posta: ntosun@hotmail.com)*

Giriş

Orta Asya'da tarih içinde icrâ edilmiş veya hâlen uygulanmakta olan bir çok gelenek bulunmaktadır. Bu geleneklerden bazıları dînî ve tasavvufî özellikler taşıırken, bazıları dünyevî ve kültürel hayatın bir parçasıdır. Bu geleneklerin bazılarında ise dînî ve kültürel özellikler birlikte bulunmaktadır. Orta Asya Türk boylarının dînî geleneklerinden bir kısmı tasavvufî özellikler taşımaktadır. Bunlar üç ana başlık altında ele alınabilir:

1. Duâ ve Zikir Gelenekleri: "Hatm-i Yâzdehüm", "Hatm-i Hâcegân", "Zikir-i Erre" ve "Müşkül-Küşâd" (belâyı defetme ritüeli) gibi gelenekler bu gruba dâhildir.

2. Mezar Ziyâreti ve Cenâze Gelenekleri: "Gül-i Surh" (kırmızı gül bayramı), "Zengi Ata Bayramı", "Sayyıl" (ziyaret), "Hudâî" (cenâzenin 3, 7 ve 40. günleri ile ve sene-i devriye merâsimleri), "Hudâîyolu" (türbede veya evde yemek ikramı), "Tuğ" (evliyâ mezarlarına dikilen sancak) gibi gelenekler bu gruba girmektedir.

3. Diğer Gelenekler: "Mesnevîhânî" (Mesnevî veya başka şiirleri okuma meclisi) ve tasavvuf ehline uygulanan "Halvet" gibi gelenekler bu gruba dâhildir. Bu üç grup gelenek hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

1. Duâ ve Zikir Gelenekleri

a) Hatm-i Yâzdehüm:

Farsça'da "onbirincinin hatmi" anlamına gelen "Hatm-i Yâzdehüm", hicrî takvime göre her ayın onbirinci günü Kur'ân sûrelerini okuyup hatmederek duâ ve zikir yapmayı ifâde eden bir terimdir. Özellikle Buhara'da icrâ edilen bu ritüel, hicrî aylardan Rabûssânî'nin onbirinci günü vefat eden meşhur sûfî Abdülkâdir Geylânî (ö. 562/1166) ile ilişkilidir. Nitekim Orta Asya'nın diğer bazı bölgelerinde bu ritüele "Hatm-i Hâce-i Cenâb-ı Hazret-i Seyyid Gavsü'l-a'zam" şeklinde ad verildiği nakledilir. Buradaki Gavsü'l-a'zam ifâdesi Abdülkâdir Geylânî'nin lakabıdır.

Öte yandan Hindistan kültüründe Abdülkâdir Geylânî'nin, Hz. Peygamber'in doğum günü olması sebebiyle her ayın onbirinde hediyeler dağıttığına inanılır. Bunun bir devamı olarak, bugün Hindistan'daki bazı türbelerde her ayın onbirinde Abdülkâdir Geylânî adına sadaka verme geleneği devam etmektedir. Hatm-i Yâzdehüm ritüelinin her ayın onbirinde icrâ edilmesi, bu Hint geleneği ile irtibatlı olmalıdır.

XIX. yüzyılda Hindistanlı bazı Kâdirî şeyhleri tarafından Orta Asya'ya getirildiği anlaşılan bu gelenek, bir dönem Buhara'da yaygın olarak icrâ edilmiştir. Son zamanlarda bu geleneğin Fergana eyâletinde de "Hatm-i Hâce" adıyla uygulandığı bilinmektedir.

Hatm-i Yâzdehüm daha ziyade kadınlar arasında yapılır ve bir hoca hanımın başkanlığında icrâ edilir. Bu ritüel hicrî ayın onbirinde ya da daha sonra (16'sına kadar) yapılabilir. Genelde öğleden önce ve iki saat kadar süren hatimde önce Kur'an okunur, sonra topluca salavât ve tekbîr getirilip âlim ve evliyâlara, özellikle de Abdülkâdir Geylânî'ye duâ edilir. Bu zikir ve duâlar 111 defa tekrarlanacağı için meclise katılanlara sayma kolaylığı olması için önceden 111 adet taş dağıtılır. Hatm-i Yâzdehüm'ün sonunda cehrî zikir yapma geleneği, Ruslar'ın Orta Asya'daki hâkimiyetinden sonra terk edilmiştir. Hatmin bitiminde topluca yemeğe gidilir.

Hatm-i Yâzdehüm'ü idâre edecek olan hoca hanım, bu konuda kendi hocasından yetki almış olmalıdır. Hocası bu ritüelde okunacak duâların yazılı olduğu bir kağıdı ve bir secâdeyi ona verince bu yetki (icâzet) alınmış olur. Hatm-i Yâzdehüm sevap ümidiyle veya belli bir isteğin yerine gelmesi talebi ile yapılır¹.

b) Hatm-i Hâcegân:

Nakşbendiyye tarikatında uygulanan ve toplu olarak icrâ edilen bir duâ ritüeldir. Hatm-i Hâcegân tamlamasındaki Hâcegân ifâdesi bu zikrin Orta Asya'da Hâcegân döneminden (XII. yüzyıldan) itibâren uygulanmakta olduğunu îmâ etmektedir. Nitekim bazı kaynaklarda Hâcegân tarikatının kurucusu olan Abdülhâlik Gucevânî'ye (ö. 575/1179 veya 615/1218) nisbet edilen bir Hatm-i Hâcegân terkîbinden bahsedilir². Ancak bu ritüelin ismine XVI. yüzyıl ve sonrasında yazılan eserlerde rastlandığına göre, Hatm-i Hâcegân'ın en azından XVI. asırdan beri uygulandığı anlaşılmaktadır.

Abdülhâlik Gucevânî'ye nisbet edilen ve meşhur olan Hatm-i Hâcegân terkîbi şudur: 7 Fâtiha sûresi, 100 salavât, 79 İnşirâh sûresi, 1001 İhlâs sûresi, 7 Fâtiha sûresi, 100 salavât ve duâ³. Hatm-i Hâcegân tek kişi olarak yapılabilir ise de çoğunlukla toplu olarak icrâ edilir. Çok sayıda sûre ve salavâtın okunması fazla zaman alacağından bunlar zikre katılanlara belli miktarlarda taksim edilir⁴. Zikri şeyh veya onun izin verdiği kişi idâre eder. Hatm-i Hâcegân diğer tarikatlardaki toplu zikirlerin aksine alçak sesle (hafî) icrâ edilir.

Anlaşıldığı kadarıyla Hatm-i Hâcegân önceleri, istenen bir işin olması ya da bir musîbetin giderilmesi gâyesiyle ihtiyaç duyulduğunda yapılan duâ mâhiyetinde bir âyin idi⁵. Ancak XVIII. yüzyıldan itibâren periyodik hâle getirilmiş ve haftada iki defa, Pazar ve Perşembe günleri çoğunlukla ikindi namazından sonra icrâ edilir hâle gelmiştir⁶. Bu ritüelin akşam veya yatsı namazından sonra da yapılabileceği kaydedilmiş, ayrıca Hatm-i Hâcegân'dan sonra şeker, üzüm, hurma veya helva gibi tatlı bir şeyin yenmesi, Cuma geceleri yatsı namazından sonra ise hatm-i salavât adıyla başka bir âyin icrâ edilip bunun ardından şerbet içilmesi gibi gelenekler ortaya çıkmıştır⁷.

1) N. S. Likoşin, *Pol Jizni v Turkestan*, Petrograd 1916, s. 194-197; Annette Krämer, "Hatm-i Yazdahum", *İslam na Territorii Bibsey Rossiyskoy Imperii*, Moskova 2001, fasikül: 3, s. 108-109.

2) Abdülmecîd Hânî, *es-Sa'âdetü'l-ebediyye fî mâ câe bihi'n-Nakşbendiyye*, İstanbul 1983, s. 18.

3) Huccetullah Muhammed b. Muhammed Ma'sûm, *Vesiletü'l-kabûl ilallâhi ve'r-rasûl* (drl. İmâdüddîn Muhammed), Haydarâbâd (Sind) 1963, II, 10.

4) Na'îmullah Behrâyiçî, *Ma'mûlât-ı Mazhariyye*, Kânpûr 1275/1858, s. 81.

5) Muhammed Murâd Buhârî, *Mektûbât*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, nr. 1837, vr. 40b-41a.

6) Mustafa Müstakîm Niyâzî, *Sülûk-i Kavîm ve Sırât-ı Müstakîm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1478, vr. 173b-174a; Ma'sûm Ali Şâh Şîrâzî, *Tarâiku'l-hakâik* (nşr. Muhammed Ca'fer Mahcûb), Tahran 1316-19 hk./ 1898-1901, III, 687.

7) Mustafa Müstakîm Niyâzî, vr. 173b-174a; Köstendilli Süleyman Şeyhî, *Mir'âtü'l-muvahhidîn*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1515, vr. 108b-109a; Muhammed b. Ali Senûsî, *es-Selsebilü'l-ma'in fi't-tarâiku'l-erba'in*, Bingâzi 1968, s. 119.

c) Zikr-i Erre:

Hoca Ahmed Yesevî'nin Orta Asya'da kurduğu Yeseviyye tarikatında icrâ edilen sesli bir zikir ritüelidir. Zikr-i Erre, Farsça'da testere zikri demektir. Zikrin ilerleyen aşamalarında kelimeler (esmâ) kaybolup sâdece boğazdan testere sesini andıran bir hırıltı çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.

Zikr-i errenin ne zaman ve nasıl başladığı konusunda kaynaklarda birkaç rivâyet bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Semerkand civârında yaşayan Ahmed Kâsânî'ye göre, Hoca Ahmed Yesevî önceleri hafif (sessiz) zikirle meşgul oluyordu. Ancak Türkistan bölgesine gidince o bölge insanlarını bu zikirle yola getiremeyeceğini anlamış ve zikr-i erre adındaki sesli ve tesirli zikri başlatmıştır⁸.

Bir başka rivâyet, öz olarak buna benzemekle birlikte, daha menkabevidir. Bu rivâyete göre, Hızır (a.s) bir gün Hoca Ahmed Yesevî ile sohbet etmeye gelmişti. Hoca'nın her gün gönlü ferah iken o gün sıkıntı içinde olduğunu gören Hızır hayretle sebebini sormuş, Ahmed Yesevî de, müridlerinin gönlünü kesâfet ve katılığın kapladığını, bu durumu gidermenin imkânsız olduğunu görerek üzüldüğünü söylemişti. Bunun üzerine Hızır "Ah, ah" diye zikre başlamış, bu zikrin tesiriyle hüzün ve sıkıntı giderilmiş, zikr-i erre de bu sûretle târifâtın geleneği olmuştur⁹.

XVII. yüzyıl Yesevî şeyhlerinden Buharalı Muhammed Şerif Hüseyinî (ö. 1109/1697) Yesevî dervişlerinin bazen "Allah", bazen "Hay", bazen de ikisiyle birlikte "Hay, Allah" diye zikrettiklerini, zikir esnâsında şevkin artması üzerine nefes alıp verirken zikreden kişilerin gırtlığından testere sesine benzer bir sesin çıktığını, sanki nefis-i emmârenin başına testere koyup onun arzularını kesiyorlarmış gibi bir duygu oluştuğunu, dervişlerin bazı zamanlarda ise "Hû" zikri ile meşgûl olduklarını ifâde etmiştir¹⁰.

Müellifi bilinmeyen ve *Risâle-i Zikr-i Hazret-i Sultânü'l-ârifîn* ismiyle anılan Çağatay Türkçesi'yle yazılmış bir eserde ise Yesevîler'in zikrinin altı türünden bahsedilir: 1. İsm-i zât zikri: "Allah" diye zikretmektir. Bu zikir, "Allah Hû, Allah Hû, Yâ Hû, Allah Hû" şeklinde de icrâ edilir. 2. İsm-i sıfat zikri: "Hay âh, Hay âh" diye zikretmektir. Bu zikir öğle namazından sonra ayakta (kıyâmî) icrâ edilir, "Hay" ve "âh" derken beş parmak yumulur. 3. Dûsere zikri: "Hay, âh, Allah, Hay, Hû" ve "Hay, Hayyen, Hû Allah; Hay, Hayyen, Hû Allah" diye zikretmektir. 4. Zikr-i Hû: "Hû; Hû, Hû Allah; Hû, Hû, Hû Allah" diye zikretmektir. 5. Zikr-i çaykun: Zikir vaktinde ritim, âhenk ve mûsikînin bir arada ve uyum içinde devam etmesi için zâkirin elinde çingırak gibi bir âleti hareket ettirmesi, çak çak diye ses çıkarmasıdır. "Hû (çaka), Hû (çaka)" diyerek zikredilir. 6. Çehâr darb: "Hay, âh âh âh, Hay, Hû; Hay, âh âh, âh, Hay, Hû" diye zikretmektir. Bu altı zikir usûlüne ek olarak bir de "zikr-i kebûter" (güvercin zikri) vardır ki "Hû, Hû" diye icrâ edilir¹¹.

8) Ahmed Kâsânî, *Risâle-i Bâbüriyye*, İstanbul Üniversitesi Ktp., FY, nr. 649, vr. 239b.

9) Ahmed b. Mahmûd Hazînî, *Cevâhiru'l-ibrâr min emvâci'l-bihâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 3893, vr. 37a-37b.

10) Muhammed Şerif Hüseyinî, *Huccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 73b-74a; a. mlf., *Tuhfetü's-sâlikîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 210a-b.

11) Bakhtiyar Babadjanov, "Une Nouvelle Source sur les Rituels de la Tariqa Yasawiyya: Le Risâla-yi Dhikr-i Sultân al-'Ârifîn", *Journal of the History of Sufism*, 3 (2001), s. 224-227.

1873'te Orta Asya'da seyahat ederek o bölgenin kültürel hayatı hakkında önemli bilgiler derleyen Eugene Schuyler Taşkent'te İşân Sâhib Hoca Mescidi'nde izlediği bir Yesevî zikrini özetle şöyle anlatır: "Perşembe akşamı bu mescide gittik. Genç yaşlı otuz kadar erkek diz üstü ve kibleye doğru oturmuş, yüksek sesle ve vücutlarını hızlıca hareket ettirerek duâ okuyorlardı. Onların etrâfında bir halka vardı. Gece sıcak ve âyîn şiddetli olduğu için zikre katılanların çoğu cübbe ve sarıklarını çıkarmışlardı. Şu cümleleri okuyorlardı: "Hasbî Rabbî cellallâh, mâ fi kalbî gayrullâh, nûr Muhammed sallâllâh, lâ ilâhe illallâh". Bu esnâda baş sol omuza ve kalbe doğru hızla hareket ettiriliyor, ardından sağ omuza ve oradan da tekrar kalbe doğru hareket ettiriliyordu. Bu hareketler yüzlerce defa tekrarlanıyor ve zikir, başkan olan İşân'ın (şeyhin) isteğine göre genellikle bir ya da iki saat sürüyordu. Başlangıçta hareketler yavaş idi, zamanla hızlandı. İçlerinden birisi yavaşlarsa, zikrin temposunu ayarlamakla görevli olan İşân onun başına vuruyor ya da onu halkanın dışına itip başka birisini dâireye çağırıyordu. Zikre katılanlar o kadar ısındı ve terledi ki, zaman zaman birkaç dakika dinlenmek zorunda kaldılar. Onlar dinlenirken yerleri hemen başkaları tarafından dolduruldu. Sesleri kısılınca kadar farklı zikirleri okudular, sonra "Hay, Hay, Allah Hay" zikrine başladılar. Önceleri vücutlarını yere doğru yavaşça eğiyorlardı, sonra ritim hızlandı, hepsi ayağa kalktılar. Tempo artıyordu. Her biri elini yanındaki arkadaşının omzuna koymuştu. Merkezi bir olan birkaç halka oluşmuştu. Mescidin bir köşesinden diğerine topluca hareket ediyorlar ve dâimâ "Hay, Allah Hay" diye zikrediyorlardı. Bazen zikir "Hû Allah" şekline dönüşüyor, zâkirler bedenlerini öne ve arkaya eğiyorlardı. Sonunda zâkirlerin çoğu halkanın ortasına geldi ve çılginca bir raks başladı. Bazen etraflarındaki halkadan birilerini de içeri çekiyorlardı. Fizik güçleri tükenince halkanın içine oturdular, İşân duâ okurken onlar murâkabe ve tefekküre daldılar. Hâfız'ın *Dîvân*'ından bazı beyitler okunduktan sonra zikir tekrar sesli ve hareketli olarak devam etti. Zikir bu şekilde sabaha kadar sürer. Namazlarda olduğu gibi zikirde düzenli hareket kuralları yoktur. Her şey İşân tarafından düzenlenir. Bir süre sonra mescidden ayrıldık ve baş İşân'ın yanına götürüldük. O, zikir meclisine başkanlık yapamayacak kadar hasta idi ama bize biraz çay ve meyve ikram etti"¹².

d) Müşkül-küşâd:

Orta Asya'da özellikle kadınlar arasında yaygın olan, belâları def etmek ve problemleri halletmek gâyesiyle yapılan bir ritüeldir. Müşkül-küşâd, Farsça'daki "müskil-güşâd" (sorunun giderilmesi) ya da müskil-güşâ (sorunu çözen) ifâdesinin Orta Asya versiyonudur. Bu ritüel genellikle Çarşamba günleri yapılır ve ritüeli idâre eden kadının başkanlığında Türkçe olarak Bibi Müşkül-küşâd ya da diğer adıyla Bibi Seşenbe adındaki bir kadın evliyânin hikâyelerini okumakla başlar. Sonra Arapça, Farsça ve Türkçe duâlarla devam eder. Müşkül-küşâd ritüelinde sırayla şu hareketler yapılır: Meclise katılan kadınlar ekmek, kolaç (yağda kızarmış hamur) ve üzüm yedikten sonra üzümün çekirdeklerini pamuğun içine koyar ve sonra isteklerin simgesi olarak suya atarlar. Aynı zamanda mumlar yakılır ve tuz, su ve un verilir. Halk inanişına göre Bibi Seşenbe, Bahâedin

12) Eugene Schuyler, *Turkistan*, London 1876, I, 158-161.

Nakşbend'in (ö. 791/1389) halasıdır (veya teyzesidir). Günümüzde Müşköl-küşâd ritüeli Özbek kadınları arasında, özellikle köylerde uygulanmaktadır¹³.

2004 yılının Nisan ayında bir Salı günü Özbekistan'ın Surhanderya bölgesindeki Baysun'da icrâ edilen Müşköl-küşâd ritüeli, çocuğu olmayan bir kadının bu probleminin çözülmesi ve benzeri niyetlerle icrâ edilmiştir. İki saat kırkbeş dakika süren ritüelde kadınlar bir evin büyük odasında toplanmış, yere serilmiş olan sofra bezinin etrafına oturmuşlardır. Meclisi idâre eden kadın 40 tahta çubuğa pamuk sararak mum gibi yakmış, odanın lambasını kapatmış, ardından Fâtiha süresini ve Bibi Seşenbe kıssalarını anlatmış, dilekler söylenmiş, duâlar edilmiştir¹⁴.

2. Mezar Ziyâreti Gelenekleri

a) Gül-i Surh:

Farsça'da "Kırmızı gül" anlamına gelen "Gül-i surh", Orta Asya'da Buhara halkının kutladığı bir türbe ziyareti festivalidir. "İd-i gül-i surh" yani "Kırmızı Gül Bayramı" olarak da anılan bu gelenek, Nevruz Bayramı'ndan (21 Mart'tan) on gün sonra, kırmızı çiçeklerin ve güllerin açtığı zamana denk gelirdi. Gül-i Surh Bayramı'nda türbeler ziyaret edilir ve özel törenler yapılırdı. Özellikle Buhara yakınındaki Hoca Bahâeddin Nakşbend'in türbesine gidilir, kurbanlar kesilir, bayram yemekleri pişirilip dağıtılırdı. Geleneklere uygun olarak yapılan şerbetler (şerbet-i kand) idârecilerin emriyle altın ve gümüşten özel kâselerle dağıtılırdı. Bu bayramda insanlar evliyaların mezarlarını ziyaret edip oraya çiçek koyarlar, Kur'an okurlar, ayrıca birbirlerine çiçek verirlerdi. Bu bayramda şakalar yapılır, insanlar eğlenirdi.

Gül-i Surh geleneğinin içindeki eğlenceler zamanla bazı din âlimlerinin eleştirisine sebep oldu. Bu sebeple bazı idâreciler (özellikle ilk Mangıtlar) böyle bayram törenlerinin şehir içinde yapılmasını yasakladılar. Buna rağmen Gül-i Surh uzun süre devam etti ve törenler mezarlarda (Bahâeddin Nakşbend, Hoca Sâkteregî [Sâkterî] ve Çâr Bekr türbelerinde) yapılıyordu. Bugün Gül-i Surh'un eski merâsim ve ritüellerinin çoğu unutulmuş-tur. Köylerde ise onlar diğer bahar bayramı ziyâretleri (sayyil) ile karışmıştır¹⁵.

13) Olga A. Suhareya, *İslam v Uzbekistane*, Taşkent 1960, s. 40-41; Annette Krämer, "Muşkul Kuşad", *İslam na Territorii Bibşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 2003, fasikül: 4, s. 56.

14) Razia Sultanova, "Female Sufism in Central Asia: From Poetry to Music", *Conference on Music in the World of Islam*, Assilah, 8-13 August 2007, s. 13-14.

15) Muhammed Tâlib Cûybârî, *Matlabu'r-tâlibîn*, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 80, vr. 151a-152a; Muhammed Selîm Buhârâyî, *Keşkül-i Selimî, Berg-i Bîbergî* (ed. Necîb Mâyil Herevî), Tahran 1378 hş./1999 içinde, s. 561, (h. 1158/1745 senesinde Buhara'daki Gül-i Surh merâsimi zikredilmiştir); Emîncân Pulat, *Buhara*, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 12876, cilt: II, s. 292-298; Bahtiyar Babadžanov, "On the History of the Naqşbandiya-Muğaddidiya in Central Mawarannahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, Berlin 1996, I, s. 402-404; a.mlf, "Gul-i Surh", *İslam na Territorii Bibşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül: 2, s. 27-28.

b) Zengi Ata Bayramı:

Orta Asya velilerinden Zengî Ata, XIII. yüzyıl ortalarında Taşkent yakınlarında yaşamış bir Yesevî şeyhidir. Onun hocası Hakîm Ata, Hakîm Ata'nın hocası da Ahmed Yesevî'dir. Zengi Ata'nın kabri, Taşkent'in Zengi Ata köyündedir. Önceleri Zengî Ata türbesinde ve köyünde onun adını taşıyan bir bayram kutlanmaktaydı. Zengî Ata'nın türbesini ziyaret etmek Özbek halkı için dinî bir tören olarak kabul görürken, sonraları bu tören normal bir bayrama dönüşmüştür.

İnsanlar, bayramın kutlanmasından birkaç gün önce, özellikle Cuma günü, köyde toplanırlar, köy bir panayır yerine döner, kurulan tezgâhlarda değişik yiyecek ve içecekler, mantı, kebab, kavun, karpuz, kımız, şerbet ve dondurmalar satılırdı. Yiyecek ve içeceklerin yanı sıra bu bayrama özgü yiyecekler olan değişik kaftanlar da satılırdı.

Bayram süresince aşık oynayanlar, fal bakanlar, rüyâ yorumlayanlar olurdu. Bayram kutlamaları çerçevesinde bıçak ve kılıçla gösteri yapanlara, Hz. Peygamber ve onun dönemiyle ilgili çeşitli hikâyeler anlatanlara rastlanırdı. Derviş kılıklı insanlar Zengî Ata kabrinde dua okuyuculuğu yapardı. Zamanla bu bayram unutulmuş ise de, Zengi Ata'nın kabri Özbekistan'da hâlâ önemli bir ziyâretgâhtır¹⁶.

c) Sayyil:

Sayyil, sayil ya da seyil olarak telaffuz edilen bu kelimenin kökü (etimolojisi) bilinmemektedir. Anadolu'daki "Hıdırellez" benzeri bir bahar gezintisi ve kır pikniği özellikleri taşıyan sayyil, Orta Asya Türk boylarının geleneksel bayramlarından biridir. Özbekistan halkına göre Sayyil çiçeklerin açtığı bir dönem olan Nisan ayının sonu ile Mayıs ayının başlarında icrâ edilen bir bahar bayramı gezintisi ve türbe ziyâretidir.

Sayyil, genellikle yakınlardaki önemli evliyâ mezarlarında gerçekleştirilir. Ataların ve evliyaların mezarlarını ziyaret ederek Kur'ân okumakla başlanır ve bayram yemeğiyle sona erer. Genelde kadınlar ve erkekler ayrı ayrı bayramlaşırlar. Yemekten sonra halk toplanıp şiiir ve ilâhi okurlar. Bazen Ahmed Yesevî, Abdurrahmân Câmî, Ali Şîr Nevâf ve Şâh Meşreb gibi meşhur şâir ve sûfilerin şüirlerini cehrî (sesli) zikre benzer tarzda besteli olarak okurlar. Sayyil bazı yerlerde sadece kır gezisi olarak icrâ edilir ve "Lâle Sayili" gibi adlar alır. Sayyil geleneği Orta Asya'da özellikle köylerde varlığını hâlâ sürdürmektedir¹⁷.

Öte yandan Orta Asya'nın bazı şehirlerinde, özellikle Kazakistan'ın Türkistan şehrinde evlenen gelin ve dâmadın düğün günü bir evliyâ türbesini, özellikle Ahmed Yesevî türbesini ziyâret etme geleneği devam etmektedir.

16) Rahimcan Feyzullayev, "Kadırlarımızni Unutmaylık: Zengi Ata Bayramni", *Gülstan*, (Taşkent), sayı: 2 (1994), s. 46; Aynur Koçak, "Zengî Ata'nın Menkabeleri, Türbesi ve Bayramı Üzerine", *Hacı Bektaş Veli*, sayı: 25 (Bahar 2003), s. 113-114.

17) Pulat, *Buhara*, II, 481-482; Bahtiyar Babacanov, "Sayyil", *İslam na Territorii Bibsey Rossiyskoy Imperii*, Moskova 1999, fasikül: 2, s. 81; Sultanova, agm, s. 12.

d) Hudâyî, Hudâyîyolu ve Dervişâne:

Hudâyî, Hudâ (Allah) kelimesinden gelmekte olup Allah rızâsı için yapılan ikram anlamında kullanılmaktadır. Orta Asya'da Hudâyî terimi, Özbek ve Kırgızlar arasında daha ziyâde cenâzenin 3, 7, 40 ve sene-i devriyesinde cenâze evinde duâ okuyup misâfirlere yemek (tercihen at etinden yapılmış yemekler) ikrâm etmek anlamında kullanılır.

Türkmenler arasında ise evde, türbede veya ziyâret yerlerinde kurban kesip etini pişirerek oraya gelen insanlara ikrâm etmeye "Hudâyîyolu" (Allah yolu) denir. Bu ikram bir cenâze vesilesiyle olabileceği gibi, hastalıktan iyileşmeye şükür ya da âilenin askerden dönen oğlu için kutlama ve şükran olarak da yapılabilir. Kurban türbede kesiliyorsa, sevâbı orada medfûn olan velîye bağışlanır, türbeye ziyarete gelenlere yemek ikrâm edilir. Hudâyîyolu ikrâmına katılan ziyaretçiler, artan yiyecekleri genellikle ziyârete geleme-yen akrabâlarına götürürler.

Dervişâne de, Orta Asya'nın bazı bölgelerinde düzenlenen, dualarla iyiliklerin dilendiği ve kurban kesilip etinin ikram edildiği toplumsal bir gelenektir. Hudâyî geleneğini, bir kişinin diğer insanlara ziyâfet vermesi, dervişaneyi ise herkesin birbirine ikrâm etmesi şeklinde açıklayanlar da olmuştur. Sovyet hâkimiyeti öncesinde Orta Asya'da dervişâne her yıl baharın başında yapılırdı. Kutsal kabul edilen bazı ziyâret yerlerine, özellikle su kenarına toplanan halk topluca dua ederek kurban keser ve ziyâfet verirdi. Dervişâne geleneğinin gâyesi Allah'tan bolluk ve bereket dilemekti. Günümüzde dervişâne, nevrûz kutlamalarının bir parçası gibi algılanmakta ve kutsal kabul edilen mekânlarda ya da türbelerde özellikle çiftçiler tarafından icrâ edilmektedir.

Dervişâne geleneğinin eskiden bir sūfnin bir mânevî makâmı aşmasını kutlamak üzere icrâ edildiği de söylenmektedir. Ancak günümüzde bu anlamın tamamen unutulduğu anlaşılmaktadır¹⁸.

e) Tuğ:

Türkçe'de bayrak, sancak anlamına gelen tuğ, Orta Asya'da evliyâ mezarlarının alâmeti olarak mezarın yanına dikilen ahşap direk ve ucundaki sancağa verilen addır. Ahşap direğin üst kısmında açık el (pençe) ya da başka şekillerde metal bir kısım olur. Bu kısım bronz, demir ya da gümüşten yapılmıştır. Metal kısmın altında üçgen şeklinde beyaz bir kumaş (sancak) yer alır. Semerkand'daki Şiîler'in mezarlarında ise kumaşın rengi kırmızıdır. Bu kumaş çoğu zaman bir atın kuyruk kıllarıyla, bazen de orta büyüklükteki bir çan ile süslenmiştir.

Orta Asya'da en azından XIV. yüzyıldan beri evliyâ türbelerine tuğ dikme geleneğinin var olduğu anlaşılmaktadır. Tuğ, mezarın yanından geçen yabancılara burada bir velînin yatmakta olduğunu bildirmek ve hayır duâ etmelerine vesîle olmak gâyesiyle dikilmekteydi. Tuğ'un üst tarafında Ku'ân'dan âyetler ya da "Yâ Allah, Yâ Muhammed, Yâ Hazret-i ..." gibi ibâreler bulunurdu.

18) David Tyson, "Shrine Pilgrimage in Turkmenistan as a Means to Understand Islam among the Turkmen", *Central Asia Monitor* (on-line supplement), no. 1 (1997), s. 15-16 (www.uga.edu/islam/turkmen.html); S. N. Abaşin, "Darvişona", *İslam na Territorii Bibşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül: 2, s. 29.

Sovyetler döneminde, din karşıtı ateistler tarafından birçok tuğ yok edilmiştir. Özgürlükten sonra da en azından Özbekistan'da Vehhâbîler tarafından bidat olduğu gerekçeyle bazı tuğlar ortadan kaldırılmıştır. Ancak Orta Asya Türk kültürünün bir parçası olan tuğlara hâlâ rastlamak mümkündür¹⁹.

3. Diğer Bazı Gelenekler:

a) Mesnevîhânî:

Mesnevîhânîlik (şii okuyuculuk) anlamına gelen "Mesnevîhânî", Orta Asya'da Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî* isimli eseri ile Sa'dî Şîrâzî, Abdülkâdir Bîdil, Şâh Meşreb ve Ahmed Yesevî gibi süfî ve şâirlerin eserlerinin okunduğu şii meclislerinin genel adıdır. Bazen okunan şiirlerin yazarına nisbetle meclise Bîdilhânîlik, Nevâfîhânîlik ya da Meşrebhânîlik adı da verilir.

Mesnevîhânî haftada bir yapılırdı. Önce mûsikî dinlenir, sonra meclisteki bilgili bir kişi seçilen şâirin eserinden bir parça okur, meclistekiler okunan şiiri yorumlamaya çalışırdı. Mesnevîhânî kadınlar arasında da yapılırdı. Şiirler besteli (ilâhi gibi) ya da bestesiz okunur, meclisin başkanı olan kadın gerekli açıklamaları yapardı. Mesnevîhânî, bazen Ramazan ayının sonunda yapılırdı. Bu şiir meclislerin kurulması için zaman ve şartlarını tâyin edip ücret tahsis eden vakıfnâmeler (vakfiyeler) bile düzenlenmiştir.

Adı "Mesnevîhânî" olmasa bile, diğer bazı tasavvufî sohbet meclislerinde de şiirler, özellikle de *Mesnevî* beyitleri okunduğu bilinmektedir. Meselâ XVI. asırda Semerkand'ın Dehbîd köyünde yaşayan ve Mahdûm-i A'zam lakabıyla anılan Nakşbendî şeyhi Ahmed Kâsânî (ö. 949/1542) her gün işrâk namazından sonra müridlerine bir miktar Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden okuturdu²⁰.

Mesnevîhânî geleneği Sovyetler döneminde Özbekistan ve Tacikistan'da devam etmiştir. Günümüzde azalan bu geleneği tekrar yaygınlaştırma çabaları görülmektedir²¹.

b) Halvet:

Halvet, tasavvuf yoluna bağlı dervişlerin belli bir süre bir mekânda yalnız kalıp ibâdet ve tefekkürle meşgul olmaları anlamında bir terimdir. Orta Asya'daki tasavvuf ekolleri arasında da halvet geleneği icrâ edilmiştir. Bu ekollerden Nakşbendîlik halveti prensip olarak uygulamamış ise de, Yesevîlik ve Kübrevîlik gibi diğer tasavvuf yollarında bu gelenek bir eğitim metodu olarak kullanılmıştır. Bir örnek olması için Yesevîlik'te halvetin yapılış tarzı aşağıda kaydedilecektir.

Hoca Ahmed Yesevî'nin kurduğu Yeseviyye tarikatında halvetin geleneksel âdâb ve merâsimi vardır. Genel teâmülden farklı olarak Yeseviyye'de halvet, gurup hâlinde yapılır. Halvete girecek olan müridler, müridin muvâfakatıyla birgün önceden oruç tutmaya başlarlar. Halvetten bir gün önce sabah namazından sonra müridler zikir ve tekbîrlerini

19) Pulat, *Buhara*, II, 47, 80; Bahtiyar Babacanov- E. Nekrasova, "Tuğ", *İslam na Territorii Bibşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül: 2, s. 85-86.

20) Ebu'l-Bekâ Hâce Canı b. Hâce Bahâeddîn b. Mahdûm-i A'zam, *Câmi'u'l-makâmât*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt blm., nr. 9339, vr. 26a.

21) Bahtiyar- Babacanov, "Masnavi-hvani", *İslam na Territorii Bibşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 2001, fasikül: 3, s. 66.

çoğaltırlar. Aynı gün ikinci namazından sonra halvethânenin kapı, baca, tüm delikleri kapatılır ve mürdler güneş batıncaya dek tevbe ve zikirle meşgûl olurlar. Akşam namazından sonra iftâr için sıcak su getirilir, mürdler bununla orucunu açar ve bundan sonra su verilmez. Ardından kara darıdan halvet çorbası verilir. Tüm halvet ehli bu çorbayı içtikten sonra harâreti teskîn için küçük bir karpuz ya da ayran verilebilir. Yemekten sonra Kur'ân'dan bir sûre, ya da birkaç âyet okunur. Ayakta saf tutup üç kere tekbîr getirilir, sonra oturulup gece yarısına kadar zikrullâh ile meşgûl olunur. Bu esnâda "hikmet" adı verilen ilâhîler okunur. Ardından başlar traş edilir ve halvethânenin dört yönüne doğru tekbîr getirilir. Bundan sonra mum sönünceye kadar zikirle meşgûl olunur. Mum sönünce birkaç saat istirahat edilir ve görülen rüyâlar şeyhe ta'bîr ettirilir.

Halvet, gece gündüz bu şekilde kırk gün devam eder. Kırk günün sonunda mutfak görevlileri diğerlerinden daha önce halvethânenin çıkar ve kurban keserler. Bu kurbanların kanlarını ve kemiklerini gömerek saklamak âdettir. Kesilen kurbanların boğazları kebab yapılarak soğuk su veya ayranla halvet ehline verilir. O gece sûfler evlerinde istirahat eder ve ertesi gün sabah namazında duâ ve zikirlerle halvetin tam olarak bittiği ilân edilmiş olur²².

Halvete giren sûflerin dört önemli vazîfesi (virdi) vardır: Birincisi duhâ namazından sonra iki rekat keffâret niyetiyle namaz kılmak ve her rekatta Fâtiha'dan sonra Kevser Sûresi'ni okumaktır. İkincisi, dört rekât tesbîh namazı kılmak ve ardından ne dileği varsa onu Allah'tan isteyip duâ etmektir. Üçüncüsü, her gün Kur'ân'dan 100 âyet okumaktır. Dördüncüsü ise zikir ile meşgûl olmaktır. Bu zikri icrâ edecek olan kişi eğer gönlü canlanmış ise hafî (sessiz veya alçak sesle), gönlü canlanmamış ise cehrfî (yüksek sesle) zikre devâm eder²³.

Günümüzde Yesevîlik hemen hemen tarihe karıştığı için halvete dâir bu geleneklerinin de unutulduğu söylenebilir.

Sonuç

Sovyetler Birliği döneminde dînî hayat üzerindeki bir kısım baskılar ve okullarda Rus kültürüne öncelik verilmesi, Orta Asya Türk boylarının yüzyıllardan beri icrâ ettikleri bu dînî-tasavvufî geleneklerden bazılarının unutulup terk edilmesine sebep olmuştur. Bugün de özellikle büyük şehirlerin globalleşen modern hayat tarzında bu geleneklerden bir çoğu unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu sebeple bu geleneklerin ve kültürün kayda geçirilip bilim dünyasına ve yeni nesillere tanıtılması önem arz etmektedir. Antropoloji, etnografya, kültür tarihi ve tasavvuf tarihi araştırmacıları tarafından bu konuda yeni bilimsel çalışmaların yapılması ve bulguların hem akademik eserler hâlinde ilgililere, hem de belgesel filmler şeklinde toplumun geniş kitlelerine tanıtılması önemli bir kültür hizmeti olacaktır. Bu makale, bu konudaki çabalara küçük bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

22) Ahmed b. Mahmûd Hâzinî, *Cevâhiru'l-ibrâr min emvâci'l-bihâr*, vr. 15a- 17b, 25b-26a; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981, s. 103-105.

23) Şeyh Hudâyâd b. Taş Muhammed Buhârî, *Bustânü'l-muhibbîn* (nşr. B. M. Babacanov- M. T. Kadırova), Türkistan 2006, s. 222-224.